

A N N A L E S
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN-POLONIA

VOL. VI, 36

SECTIO FF

1988

Instytut Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej Wydziału Humanistycznego UMCS

M i c h a ł L E S I Ó W

**Znaczenie prac Jana Baudouina de Courtenay
dla językoznawstwa ukraińskiego**

Значение работ Яна Бодуена де Куртене для украинского языкознания

The Importance of Jan Baudouin de Courtenay's Works for Ukrainian Linguistics

Trudno byłoby mówić o specjalnych badaniach Jana Baudouina de Courtenay w zakresie językoznawstwa ukraińskiego. Jak wynika z przeglądu pełnej w zamierzeniu bibliografii prac wybitnego językoznawcy¹ ani jedna jego praca, poza może kilkoma o charakterze publicystycznym², nie została poświęcona zagadnieniom wyłącznie tego języka. W licznych jednak pracach, w większości poświęconych językom: polskiemu, rosyjskiemu i słoweńskiemu, jeśli idzie o języki słowiańskie³, Uczony posługiwał się materiałami porównawczymi również z języka ukraińskiego⁴, który w okre-

¹Bibliografia prac Jana Ignacego Niecisława Baudouina de Courtenay [w:] J. B a u d o u i n d e C o u r t e n a y : *Dzieła wybrane*, t. 1, Warszawa 1974, s. 101-143.

²Por.: P. D. T y m o Ń e n k o : *Jan Baudouin de Courtenay j Ukrajina*, „*Nuša Kultura*”, nr 11 (19), Warszawa 1959, s. 12.

³H. U ł a s z y n : *Jan Baudouin de Courtenay. Charakterystyka ogólna uczonego i człowieka (1845-1929)*, Poznań 1934, s. 17.

⁴Por. P. Z w o l i ń s k i : *Jan Baudouin de Courtenay jako pionier gramatyki historycznej języka polskiego* [w:] J. B a u d o u i n d e C o u r t e n a y : *Dzieła wybrane*, t. 2, Warszawa 1976, s. 8: „[...] polszczyznę Baudouin de Courtenay konfrontuje głównie z językiem starocerkiewno - słowiańskim i rosyjskim, nie pomijając w poszczególnych wypadkach pozostałych (ukraińskiego, serbochorwackiego, słoweńskiego, czeskiego)”.

sie przed pierwszą wojną światową nazywał częstym wówczas terminem „małoruski”.

W wielu wypadkach przytaczany przez J. Baudouina de Courtenay materiał językowy i omawiane zagadnienia mogą stanowić dla językoznawstwa ukraińskiego ważne znaczenie interpretacyjne. Przytoczę dla przykładu pewne tego typu problemy.

Omawiając *Gramatykę polską* ks. F. K. Malinowskiego, uściśla J. Baudouin de Courtenay twierdzenie autora w odniesieniu do przejścia **ě* w *i*: „W języku czeskim i małoruskim ma miejsce nie »odwrotną przemianą głoski *e-jat*’ w samogłoskę *i*«, czyli wsteczne stopniowanie (s. 624), ale zwężenie samogłosek długich zupełnie analogiczne z tak zwanym »pochylaniem« języka polskiego”.⁵

Przy podobnej okazji mówi Uczony o ukraińskim *o* wzdłużonym, które rozwinęło się ostatecznie w nowe ogólnoukraińskie *i*: „Małoruskie długie *o* nie przemieniło się od razu »prawem pochylania« w »jotowane *i*«, ale zbliżało się do *i* powoli, przechodząc przez *uo*, *ue*, *u*, *ũ* (które wywołuje już zmiękczenie spółgłosek), *i*, jak tego dowodzi istnienie wszystkich tych stadiów w oddzielnych gwarach (dialektach) małoruskich”.⁶ Jan Baudouin de Courtenay zarzuca autorowi *Gramatyki polskiej* brak rozeznania w różnych odcieniach gwarowych na terenie języka ukraińskiego refleksu ps. **ě* i **o* w sylabach zamkniętych oraz że w tym względzie „nie rozpatrzył się należycie nawet w dostępnym mu dialekcie tego narzecza”.⁷

Zwraca też J. Baudouin de Courtenay uwagę na charakter ukraińskiej „spółgłoski powiewnej” *h*.⁸ Konstatuje też, że akcent języka ukraińskiego nie-

⁵J. Baudouin de Courtenay: *Rozbiór „Gramatyki polskiej” księdza Malinowskiego* [w:] J. Baudouin de Courtenay: *Szkice językoznawcze*, t. 1, Warszawa 1904, s. 368.

⁶*Ibid.*, s. 352.

⁷*Ibid.*, s. 342. O jaki tu „dostępny mu dialekt” idzie, trudno powiedzieć, bo jak wynika z dość dokładnego życiorysu ks. F. K. Malinowskiego, nie musiał się on zetknąć na żywo z jakąś gwarą ukraińską (*Encyklopedia Kościelna*, t. 13, Warszawa 1880, s. 186). J. Baudouin de Courtenay wspomina o tym, że „ksiądz Malinowski zostawił w rękopiśmie wiele prac, między innymi gramatyki języka litewskiego, języka starosłowiańskiego i języka rusińskiego”. Radzi się zastanowić, czy „wzmiankowane rękopisy warte są drukowania”, radzi zaprosić „do współdziałania prawdziwych specjalistów, znających się na rzeczy, a ci osądzą, czy rękopisy księdza Malinowskiego należy drukować w całości, czy też tylko w wyciągach, czy też może niektóre z nich złożyć wprost do archiwum” (Baudouin de Courtenay: *Szkice językoznawcze*, t. 1, s. 401). Wspomina się o tym również w *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej Ilustrowanej*, seria I, t. 45, Warszawa 1910, s. 315. *Encyklopedia Powszechna PWN* z roku 1965 nie umieściła w ogóle hasła o F. K. Malinowskim.

⁸Baudouin de Courtenay: *Rozbiór „Gramatyki polskiej”...*, s. 331.

wiele się różni od rosyjskiego, reagując na stwierdzenie Malinowskiego, który w akcencie upatrywał jakąś szczególną różnicę między językiem ukraińskim i rosyjskim.⁹ W odniesieniu do ukraińskiej formy *buty* 'być' (ps. **byti*) Baudouin de Courtenay stwierdza zgodnie z powszechnym już obecnie mniemaniem, że w „małoruskim *buti* należy upatrywać wpływ analogii czacu przyszłego (teraźniejszego) *budu, bude* itp.”¹⁰ Jest to najprawdopodobniej pierwsze naukowe zwrócenie uwagi na ten fakt.¹¹

W swoim artykule o wymianie spółgłosek *s* i *ch* w języku polskim Uczony daje przykład „małor. *prosyty - prochaty*”¹², co może stanowić ważny przyczynek do wyjaśnienia oboczności tych form. Zwraca też Baudouin de Courtenay uwagę na ukraińskie formy *leđaštyj* i *leđaštyća* przy okazji wyjaśniania pol. *ladaco*.¹³ Wyjaśnia też sprawę pełnogłosu w języku ukraińskim w związku z dyskusją nad *Gramatyką poleką* Malinowskiego, który w *brzég* upatrywał ps. *ě*: „W małoruskim tak samo (jak w rosyjskim, M. L.), z wyjątkiem właściwych mu różnic co do »miękczenia« spółgłosek itp., np. *bereh*, a nie *bereg* itp.”¹⁴

W świetle wywodów Baudouina de Courtenay nieco inaczej, niż się powszechnie przyjmuje, wygląda etymologia ukr. *bačyty* 'widzieć', a mianowicie wyraz ten miałby za podstawę *ba-k*.¹⁵ Pogląd ten przytacza J. B. Rudnyćkyj nie powołując się na prace J. Baudouina de Courtenay¹⁶, w których często przytaczane są przykłady ukraińskie, szczególnie w pracach poświęconych językowi polskiemu czy rosyjskiemu. Wypowiada on swoje zdanie w sprawie „wpływu ruszczyzny” na „pochylenie w naszym języku” samogłoski *e* typu

Przez spółgłoskę „powiewną” rozumie autor „h dźwięczne.”

⁹ *Ibid.*, s. 371.

¹⁰ *Ibid.*, s. 373.

¹¹ Cytowany w związku z tą sprawą przez J. B. Rudnyckiego *Slavisches Etymologisches Wörterbuch E. Bernekera* ukazał się ok. 10 lat później (*An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language*; part 3, Winnipeg 1964, s. 273).

¹² J. Baudouin de Courtenay: *Wymiana spółgłosek s (s, ś) i ch w języku polskim* [w:] *Szkice językoznawcze*, t. 1, s. 259.

¹³ J. Baudouin de Courtenay: *Formy wyrazowe, a nawet całe zdania, które w języku polskim stały się tematami* [w:] *Szkice językoznawcze*, t. 1, s. 253.

¹⁴ Baudouin de Courtenay: *Rozbiór „Gramatyki polskiej”...*, s. 304.

¹⁵ J. Baudouin de Courtenay: *Zestawienia etymologiczno - semajologiczne, dotyczące pierwiastka ba- w języku polskim* [w:] *Szkice językoznawcze*, t. 1, s. 438-439.

¹⁶ J. B. Rudnyćkyj: *An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language*, part I, Winnipeg 1962, s. 91.

*mlęcz, śmiech*¹⁷, zaprzeczając możliwości takiego wpływu, dopuszcza taki wpływ jednak na postać *dzielo, dziło* zamiast *działo*.¹⁸ Są to tylko wybrane przykłady znajomości i twórczego traktowania faktów języka ukraińskiego, które na ogół przytaczane są dla porównania, a równocześnie otrzymują ważne wyjaśnienie zjawiska na tle szerszym, niekiedy zostały one po raz pierwszy w nauce dotknięte.

J. Baudouin de Courtenay traktował język ukraiński jako język osobny na równi z innymi językami słowiańskimi. Jest to fakt o tyle ważny i znamieny, że w oficjalnej nauce rosyjskiej w tym czasie negowana była z całą stanowczością samoistność innych języków wschodniosłowiańskich poza rosyjskim. W tej sprawie Baudouin de Courtenay zabierał nieraz głos w swych publikacjach. W bardzo krytycznej recenzji monografii A. Budiłowicza pt. *Pierwobytnyje Sławjanie w ich jazykie, bytie i poniatijach po dannym leksikalnym* (cz. 1, wyp. 1 - 2, Kijów 1878-1879)¹⁹, oburza się na to, że Budiłowicz językami nazywa tylko cerkiewnosłowiański i rosyjski, „pozostali zaś przedstawiciele szczepu słowiańskiego noszą tu nazwę tylko »narzeczy«”. Po obszernych dowodach, wykazujących niewłaściwość takiego podejścia, Baudouin de Courtenay konkluduje: „Jednym słowem, nazywając języki starsłowiański i rosyjski »językami«, resztę zaś – »narzeczaniami« pan Budiłowicz wypowiada tylko swoje *pia desideria*. A podobny pogląd wypływa ze stronnictwość i tendencyjności, obcych zupełnie czystej nauce (rzecz była pisana w roku 1879)”.²⁰

W swojej pracy *O zadaniach językoznawstwa*, napisanej w roku 1888, J. Baudouin de Courtenay stwierdza, że „[...] w gatunku słowiańskim (mogę wymienić) języki: cerkiewno - słowiański, rosyjski, polski, czeski, serbski, chorwacki, słowiński, bułgarski, *małoruski*, słowacki, łużycki”.²¹ W innym zaś miejscu tegoż studium wypowiada myśl; o badaniach języków narodowych: „Obok badania języka indywidualnego należy postawić badanie języków plemiennych i narodowych, tj. języków noszących nazwy plemienne lub narodowe, jak np. język polski, czeski, ruski (rosyjski), *małoruski* itd.”.²²

W związku z toczącą się dyskusją na temat nazwy języka ukraińskiego

¹⁷Baudouin de Courtenay: *Rozbiór „Gramatyki polskiej”...*, s. 348.

¹⁸J. Baudouin de Courtenay: *Skłonność do e w języku polskim* [w:] *Szkice językoznawcze*, t. 1, s. 427.

¹⁹J. Baudouin de Courtenay: *Przegląd piśmienniczy* [w:] *Szkice językoznawcze*, t. 1, s. 402-412.

²⁰*Ibid.*, s. 412.

²¹Baudouin de Courtenay: *Szkice językoznawcze*, t. 1, s. 42.

²²*Ibid.*, s. 29.

J. Baudouin de Courtenay zabierał głos na łamach czasopisma „Język Polski”, przychyłając się do wprowadzenia i używania nazwy „język ukraiński” wbrew opinii większości, broniącej zachowania w języku polskim nazwy „ruski” lub „rusiński”. Pisał on w tej sprawie w broszurze pt. *W kwestii narodowościowej* (1926):

„Szykanują i obrażają Ukraińców między innymi przez to, że stale i uparcie nazywają ich »Rusinami«, nie racząc nazywać ich tak, jak tego żądają sami Ukraińcy [...]. Zmuszanie Ukraińców nawet przez władze miejscowe do używania w podaniach urzędowych terminu »ruski« lub »rusiński« zamiast »ukraiński« jest drażnieniem i prowokacją, nie mówiąc już o tym, że podobne ignorowanie życzeń samych Ukraińców jest na rękę Rosji”.²³

Swe ostre wystąpienie J. B. de Courtenay tłumaczył na łamach „Języka Polskiego”, w odpowiedzi K. Nitschowi²⁴, faktem, iż był pod wrażeniem wiadomości, że „niektórzy dygnitarze w ministerstwie oświaty” zabraniali nauczycielom ukraińskim „stanowczo, pod groźbą wydalenia ze służby, używania terminu *ukraiński* zamiast urzędowo obowiązującego *ruski*”.²⁵

Ogromna wrażliwość na jakąkolwiek krzywdę utrwalona w Uczonym w okresie zaborów, kiedy również naród polski i jego kultura cierpiała często poniżenie od narodów „panujących”²⁶, była m.in. przyczyną, że w obronie praw kultury i języka ukraińskiego zabierał on niejednokrotnie głos na przykład w sprawie uniwersytetu ukraińskiego, na którego otwarcie nie chciano się w okresie międzywojennym zgodzić w państwie polskim.²⁷ Przy okazji wystąpił przeciwko lansowanej nazwie *Małopolska Wschodnia* na oznaczenie byłej Galicji wschodniej²⁸, protestował przeciw terminowi „kresy”,

²³J. B a u d o u i n d e C o u r t e n a y : *W kwestii narodowościowej*, Warszawa 1926, s. 25.

²⁴J. B a u d o u i n d e C o u r t e n a y : *Do artykułu prof. K. Nitscha „Rusini czy Ukraińcy”*, „Język Polski”, R. 12, 1927, s. 116–118.

²⁵*Ibid.*, s. 118.

²⁶K. Nitsch nazwał to nawet „nadwrażliwością”: „Tak słuszna życiowa walka prof. Baudouina przeciw szowinizmowi i nietolerancji doprowadziła go niestety do nadwrażliwości” („Język Polski”, R. 12, 1927, s. 70).

²⁷J. B a u d o u i n d e C o u r t e n a y : *Uniwersytet Ukraiński w państwie polskim*, „Trybuna”, R. 4, 1922, nr 17, s. 183. Jeszcze w roku 1907 stwierdzał m.in. Baudouin, że „w Uniwersytecie Warszawskim powinny być założone, oprócz innych samo przez się rozumiejących, jeszcze następujące katedry: filologii rosyjskiej i filologii *małoruskiej*, czyli *ukraińskiej* (język, literatura, folklor)” (J. B a u d o u i n d e C o u r t e n a y : *Autonomia Polski*, Kraków 1907, s. 29).

²⁸B a u d o u i n d e C o u r t e n a y : *Uniwersytet Ukraiński w państwie pol-*

który, jego zdaniem, sugeruje „coś skazanego na wynaradawianie i związane z nim prześladowanie”.²⁹

Te oraz inne wystąpienia J. Baudouina de Courtenay, na ogół bezwzględne w swej logice i często ostre w okresie po pierwszej wojnie światowej, były jakby przedłużeniem jego równie ostrych polemik w obronie praw narodów uciskanych w XIX i na początku XX wieku. Stawał i wtedy w obronie praw języka ukraińskiego, np. w artykule z roku 1903:

„Na zjeździe archeologicznym w Kijowie jeden z profesorów uniwersytetu miejscowego i wielki »miłośnik Słowian«, czyli »sławianofil« strasznie się zżymał i urządził całą awanturę z tego powodu, że niektórzy z uczestników zjazdu próbowali odzywać się po ukraińsku, czyli po małorusku. Oczywiście pan ten kocha bardzo wszystkich Słowian i rozkoszuje się ich językami”.³⁰

Zagadnienia związane z językiem ukraińskim znane były Uczonemu m.in. dzięki kontaktom z kulturą i przedstawicielami narodu ukraińskiego. Jego nauczyciel I. Sriezniewski był dobrze obeznany z filologią ukraińską, bo nawet w pewnym okresie brał aktywny udział w życiu literackim Charkowa i sam próbował pisać wiersze po ukraińsku.³¹ To niewątpliwie wpłynęło pozytywnie na znajomość i stosunek J. Baudouina de Courtenay do tych spraw już w początkowym okresie jego działalności naukowej.

Jak wiadomo, J. Baudouin de Courtenay korespondował z takimi naukowcami ukraińskimi, jak I. Franko i W. Hnatiuk.³² Z kilku listów Franki do Baudouina de Courtenay, opublikowanych w 20. tomie *Dzieł* Franki, widać, jakim ogromnym zaufaniem darzono polskiego uczonego językoznawcę, radzono się go w ważnych sprawach naukowych i wydawniczych, ceniono jego prace naukowe i publicystyczne, wymieniano się publikacjami.³³

J. Baudouin de Courtenay drukował swe prace również w takich periodykach, jak: „Literaturno - Naukowyj Wistnyk”, „Ukrainskij Wiestnik”,

skim, s. 185.

²⁹J. Baudouin de Courtenay: *O „zasadzie etnograficznej” w ogóle i o „Polsce etnograficznej” w szczególności*, „Przymierze”, R. 1, 1920, nr 19, s. 4.

³⁰J. Baudouin de Courtenay: *O zjeździe sławistów i o paslawizmie „platonicznym”*, Kijów 1903, s. 26.

³¹P. D. Tymośenko: *Chrestomatija materialiw z istoriji ukrajinskoji literaturnoji mowy*, cz. 1, Kyjiw 1959, s. 206.

³²Por.: T. Bešta: *Z nieznaných listów J. Baudouina de Courtenay do A. Černego* [w:] *Listy J. Baudouina de Courtenay do A. Černego*, Wrocław 1972, s. 23.

³³I. Franko: *Twory w dwadziaty tomach*, t. 20, *Wybrani lysty*, Kyjiw 1956, s. 567, 575, 576, 586, 593.

„Ukrainskaja Żyżń”, w księgach ku czci W. Hnatiuka czy I. Franki.³⁴

W roku 1914 Towarzystwo Naukowe im. Szewczenki we Lwowie, spełniające wówczas rolę Ukraińskiej Akademii Nauk, powołało Baudouina de Courtenay na swego członka.³⁵ O nim jako o obrońcy języka ukraińskiego pisał P. Tymoszenko w 2 tomie swej *Chrestomatii materiałów z historii ukraińskiego języka literackiego*, gdzie umieścił również najważniejsze fragmenty jego artykułu pt. *Ukrainskij wopros s wniencjonalnoj toczki zrienijsja*, umieszczonego w czasopiśmie „Ukrainskaja Żyżń” (1913, nr 7–8) w tłumaczeniu na język ukraiński.³⁶

Zagadnienie może być interesujące z różnych punktów widzenia. Pełne zaprezentowanie sprawy wymagałoby dokładniejszej analizy wszystkich dzieł Uczzonego, zbadania jego korespondencji, a także innych materiałów. Ale i to skrótowe przedstawienie zagadnienia ukazuje nam J. Baudouina de Courtenay jako niezwykle rzetelnego i sprawiedliwego badacza - sławistę, który był wybitnym znawcą języków słowiańskich i zdecydowanym obrońcą praw każdej kultury narodowej wraz z jej językiem do nieskrępowanego istnienia i rozwoju. Znaczenie prac tego Uczzonego dla językoznawstwa ukraińskiego jest stosunkowo duże.

Резюме

Я. Бодуен де Куртене в своих исследованиях особенно польского, русского и словенского языков использовал сопоставительный материал из украинского языка. В некоторых случаях обсуждаемые этим учёным вопросы для языковеда украинского языка имеют важное интерпретационное значение. Следовало бы подчеркнуть тот факт, что Я. Бодуен де Куртене рассматривал украинский язык

³⁴W związku z przygotowaniem tomu prac naukowych ku czci Iwana Franki pisał J. Baudouin de Courtenay z Petersburga do I. Kreweckiego, pełniącego obowiązki sekretarza Redakcji tego tomu, we Lwowie 30 czerwca 1912 roku: „Wielce Szanowny Panie! Bardzo bym chciał wziąć udział w Księdze jubileuszowej Iwana Franki. Nie wiem tylko, czy znajdę czas i materiał. Może coś folklorystycznego albo lingwistycznego. W każdym razie proszę o łaskawe zawiadomienie, czy mogę napisać artykuł po polsku. – Oczekując łaskawej odpowiedzi, pozostaję z głębokim poważaniem. J. Baudouin de Courtenay” (Lwowska Biblioteka AN USRR, Oddział rękopisów, nr 244/8). Jak wynika z dalszej korespondencji 4 miesiące później gotowy artykuł przesłał on do Lwowa na ręce I. Kreweckiego.

³⁵Tymošenko: *Jan Baudouin de Courtenay i Ukrajina*.

³⁶P. D. Tymoszenko: *Chrestomatija materialiw z istoriji ukrajinskoji literaturnoji mowy*, cz. 2, Kyjiw 1961, s. 239–245. Tłumaczenie to nie zostało uwzględnione w *Bibliografii prac Jana Ignacego Nicislawa Baudouin de Courtenay*, umieszczonej w 1 tomie jego *Dziel wybranych*, Warszawa 1974.

на равне с другими славянскими языками в то время, когда в тогдашней русской официальной науке самостоятельность других восточнославянских языков кроме русского отбрасывалось со всей решительностью.

Нужно подчеркнуть также чувствительность этого выдающегося польского лингвиста ко всяким проявлениям дискриминации народного меньшинства, и поэтому он часто выступал в защиту украинского языка и украинской культуры. Интересные контакты этого учёного с представителями украинской науки. Ян Бодуэн де Куртенэ на фоне вышепредставленных фактов представляется как добросовестный и справедливый исследователь, выдающийся знаток славянских языков и решительный защитник прав каждого языка и его неограниченного существования и развития.

Summary

J. Baudouin de Courtenay in his studies mainly in the field of Polish, Russian and Slovene languages made use of comparative material from Ukrainian language. In some cases the problems discussed by this scientist have a great interpretative importance. Worth stressing is the fact that J. Baudouin de Courtenay treated Ukrainian language in common with other Slavonic languages when in the official Russian science of that time the autonomy of other East-Slavonic languages aside from Russian was negated most emphatically.

Worth stressing is also the susceptibility of this most outstanding Polish linguist to all manifestations of discrimination of national minorities, therefore he often came out in defence of Ukrainian language and culture. His contacts with representatives of Ukrainian science are also interesting. In the light of the above facts Jan Baudouin de Courtenay shows himself as an extremely honest and fair research-worker, an outstanding expert in Slavonic languages and a decided advocate of laws of each language to free existence and development.